

1944 ~ 1949 – يىللىرىدىكى سوۋېت ئارخىپلىرى ۋە شەرقىي تۈركىستان

جەمىل ھەسەنلى

يېڭىدىن ئاشكارىلانغان سوۋېت ئارخىپلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خىتاي ۋە ئىچكى ئاسىيا تارىخىدىكى ھالقىلىق مەزگىلدە شەرقىي تۈركىستانغا قاراتقان سىياسىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ.

نۇرغۇن يىللاردىن بېرى، رۇسىيە، خىتاي ۋە غەربتىكى تەتقىقاتچىلار سوۋېتنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنىڭ شىمالىدا يۈز بەرگەن ۋە **1944 ~ 1949** - يىللىرىدا مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولغان ئىنقىلابقا قايسى دەرىجىدە قول تىققانلىقى توغرىسىدا تالاش – تارتىش قىلىپ كەلدى. يېڭىدىن ئاشكارىلانغان سوۋېت ئارخىپلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى شەرقىي تۈركىستانغا قاراتقان سىياسىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. بۇ مەنبەلەر مېنىڭ **2015** – يىلى نەشر قىلىنغان، **«Синьцзян в орбите советской политики : Сталин и мусульманское движение в Восточном Туркестане : 1931-1949 : монография»** دېگەن رۇسچە كىتابىمدا تەھلىل قىلىنغان. بۇنىڭدىن سىرت، مەن نۇرغۇن ھۆججەتلەرنىڭ كۆپەيتىلگەن نۇسخىسىنى «ۋىلسون مەركىزىنىڭ ئېلېكترونلۇق ئارخىپخانىسى»غا ئىئانە قىلغانىدىم، كېيىنچە بۇ ھۆججەتلەر ئېنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، توردا تارقىتىلدى.

موسكۋا شەرقىي تۈركىستانىنىڭ تەقدىرىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتكەن قارارىنى 1943 – يىلى ئەتىيازدا، يەنى سوۋېت بىلەن گېرمانىيە ئارىسىدىكى قاتتىق ئۇرۇش ھېلىھەم داۋام قىلىۋاتقان مەزگىلدە چىقارغانىدى. 1943 – يىلى 5 – ئاينىڭ 4 – كۈنى، سوۋېت كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى «شىنجاڭ ھەققىدە» نامىلىق بىر يوشۇرۇن قارار ماقۇللىغان. مەزكۇر قارارىدا «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ (ئاتالمىش) <شىنجاڭ ھۆكۈمدارى> شېڭ شىسەيگە <چىدىغۇچىلىكى> قالمىغانلىقى، شۇ ۋەجىدىن يەرلىك قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ <شېڭ شىسەينىڭ مۇستەبىت ئىشغالچى سىياسىتىگە قارشى> كۈرىشىنى قوللىشى كېرەكلىكى» ئوتتۇرىغا قويۇلغان. 1945 – يىلى 6 – ئاينىڭ 22 – كۈنى، سوۋېت كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قوللاش توغرىسىدا يەنە بىر قارار ماقۇللىغان. سوۋېت سىياسىي بيۇروسى بۇ قارار ئارقىلىق يەنە بىر قېتىم شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىگە ئارىلاشقان، ئەمما بۇ قېتىم ئۇلار ئىنقىلابچىلار بىلەن خىتاي ھۆكۈمىتى ئارىسىدا «ياراشتۇرغۇچىلىق» قىلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياراشتۇرغۇچىلىق قىلىشى بىلەن، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن خىتاي ھۆكۈمىتى 1946 – يىلى 6 – ئاينىڭ 6 – كۈنى كېلىشىم ئىمزالىغان. ئەمما، ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا سوۋېت ئىتتىپاقى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ كېلىشىمگە ئەمەل قىلمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان ۋە 1947 – يىلى 2 – ئايدا 9 – ئايدا ئىككى قېتىم، شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى قايتىدىن تىزگىنلەشكە ئۇرۇنغان.

سوۋېت كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى شەرقىي تۈركىستانىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي تۈرمۇشىغا ۋە سوۋېت ئالاھىدە قىسىملىرىنىڭ ۋە جازالاش ئورگانلىرىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى شەرقىي تۈركىستانىدىكى خىزمەتلىرىگە ئالاقىدار ئاتمىشتىن كۆپرەك مەخپىي قارار ماقۇللىغان. بۇ پارتىيە ھۆججەتلىرىنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولغىنى سوۋېت كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى چەتئەل سىياسىتى بۆلۈمىنىڭ ھۆججەتلىرىدۇر. مەزكۇر ئورگان ئىدىئولوگىيەلىك خاراكتېردىكى كۆرسەتمىلەر ۋە تەشكىللىك مېتود ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستانىدىكى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى قوللايدىغان دۆلەتلىك ۋە يەرلىك تارماقلارنى تەرەققىي قىلدۇرغان ۋە نازارەت قىلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1944 – يىلىدىن 1949 – يىلىغىچە بولغان شەرقىي تۈركىستان سىياسىتىگە ئالاقىدار ھۆججەتلىك مەنبەلىرىنىڭ كۆپىنچىسى رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدا، جوسېف ستالىن (Josef Stalin)نىڭ، ۋىياشېسلاۋ مولوتوف (Viacheslav Molotov)نىڭ ۋە لاۋرېنتى بېريا (Lavrentii Beria)نىڭ مەخسۇس ھۆججەت خالتىسىدا ساقلانماقتا. بۇ ھۆججەتلەر ئاساسلىقى ئەسلەتمە (Memorandum)، تەھلىل ھۆججەتلىرى، ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارلىقى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىكى خەلق كومىسسارلىقىنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ دوكلاتلىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ خىل مەنبەلەر بىزنى شەرقىي تۈركىستانىدىكى ھادىسىلەرنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئالاقىدار سىياسەتلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى توغرا تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ موسكۋادىكى دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدا «شىنجاڭ، ئىران ئەزەربەيجانلىرى، تۈركىيە، 1941 ~ 1943» نامىلىق يەنە بىر توپلام بار. بۇ توپلامدىكى ھۆججەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى نېپىت ئېچىش، سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قىلغان ئىلمىي زىيارەتلىرى، داۋالاش مەركەزلىرى ھەرىكەتلىرى، شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان سودا ۋە خەت – ئالاقە، شۇنداقلا شەرقىي تۈركىستاندىن سوۋېت تەۋەسىگە ئۆتكەنلەرگە پۇقرالىق سالاھىيىتى بېرىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياسىتىگە ئالاقىدار ھۆججەتلەردۇر.

شەرقىي تۈركىستانىنىڭ شىمالىدىكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتكە ئالاقىدار مەخپىي ھۆججەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىمۇ يەنىلا رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ دۆلەتلىك ئارخىپخانىسى (GARF)دا ساقلانغان. 1944 – يىلى 12 – ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى ئىشلار كومىسسارى لاۋرېنتى بېريا بىر ئالاھىدە ۋەزىپە ئورگىنى قۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. مەزكۇر ئورگاننىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمان-

لىرىنىڭ ئۆز دۆلىتىنى ئازاد قىلىش ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋە مەزكۇر ھەرىكەتنىڭ ئىشتىراكچىلىرىنى بارلىق زۇرۇر ياردەملەر بىلەن تەمىنلەش ئىدى. ستالىننىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مايور گېنېرال يېگنارووف ۋە بىر گۇرۇپپا سوۋېت ئوفىتسېرلىرى ئىنقىلابچىلارنىڭ خىتاي ئارمىيەسىگە قارشى ئۇرۇشلىرىنى تەشكىللەش ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىلى ۋىلايىتىگە ئەۋەتىلگەن. رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدا يەنە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىس جۇمھۇرى ئەلىخان تۆرە شاكىرجانىنىڭ ستالىنغا يازغان بىر قانچە پارچە خېتىمۇ ساقلانغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1940 – يىللاردىكى شەرقىي تۈركىستانداىكى پائالىيەتلىرىگە ئالاقىدار باشقا مۇھىم ئۇچۇرلار رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ چەتئەل سىياسىتى ئارخىپخانىسىدا ساقلانغان. بۇ يەردىكى ماتېرىياللارنىڭ ئىچىدە ئادەمنىڭ قىزىقىشىنى ھەممىدىن بەك قوزغايدىغىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چەتئەل ئىشلىرى كومىسسارى ۋىياشېسلاۋ مولوتوف، مۇئاۋىن چەتئەل ئىشلىرى مىنىستىرى سېرگېي لوزوۋىسكى (Sergei Lozovskii)، تاشقى تىجارەت مىنىستىرى ئاناستاس مىكويان (Anastas Mikoian) ۋە باشقىلارنىڭ توپلاملىرىدىكى ماتېرىياللاردۇر.

رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ پرېزىدېنتىنىڭ ئارخىپخانىسىدىكى ماتېرىياللار ئاناستاس مىكويانىنىڭ خىتايدىكى ئىچكى ئۇرۇش جەريانىدىكى مەخپىي ۋەزىپىسى، جۇملىدىن ئۇنىڭ ماۋ زېدوڭ ۋە خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ باشقا رەھبەرلىرى بىلەن بولغان سۆھبەتلىرىنى چۈشىنىش جەھەتتە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. مىكويانىنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى خىتاي زىيارىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خىتايغا ۋە شەرقىي تۈركىستانغا قارىتان سىياسىتىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم قىلىدۇ.

ئەلۋەتتە، (بۇ جەھەتتىكى) نۇرغۇن ماتېرىياللار ھېلىھەم مەخپىي ساقلانغان بولغاچقا، تەتقىقاتچىلارنىڭ ئۇلارغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتى يوق. بولۇپمۇ سىياسىي بىيۇرو ئارخىپلىرىنىڭ ئىچىدىكى ستالىن، مولوتوۋ، بېرىيا، مالېنكوۋ (Malenkov)، مىكويان ۋە باشقىلارنىڭ ئالاھىدە ھۆججەت خالتىلىرى تېخىمۇ شۇنداق. فېدېرال بىخەتەرلىك ئورگىنىنىڭ ئارخىپخانىسى (سابىق NKGB ۋە KGB ئارخىپخانىلىرى)مۇ ئېچىۋېتىلمىگەچكە، سوۋېت جاسۇسلۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانداىكى پائالىيەتلىرىگە ئالاقىدار نۇرغۇن سوئاللار ھېلىھەم جاۋابسىز قالماقتا.

ئىنگلىزچىدىن ھېكمەتيار ئىبراھىم تەرجىمە قىلدى

مەنبە:

https://www.wilsoncenter.org/blog-post/soviet-archives-and-xinjiang-1944-1949